

Westerheem

XLI-1-1992

AWN

Het wambuis uit Dordrecht

Een reactie op „Een 16e-eeuwse leren wambuis uit Hoorn” in: *Westerheem* 40, nr. 5

W. A. M. Hessing

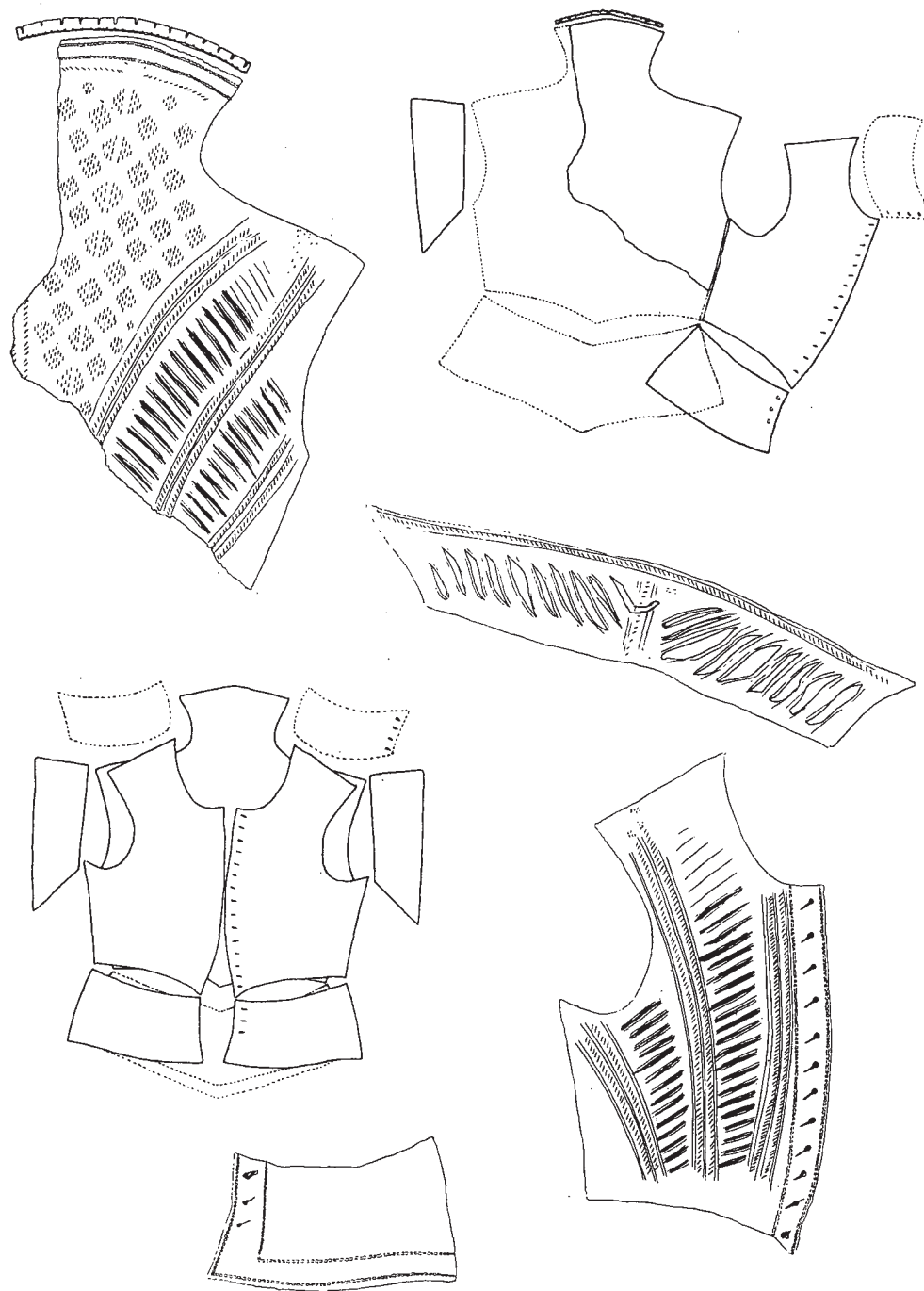
In het jubileumnummer van de 40-jarige AWN is een interessant artikel opgenomen van T. van de Walle-van der Woude en J. van Zoonen-Zielman over een 16e-eeuwse leren wambuis. Als parallel voor de Hoornse vondst wordt herhaaldelijk een recente vondst uit Dordrecht opgevoerd. Bij de bespreking van de vondstomstandigheden van deze wambuis wordt op blz. 256-257 gesteld: „Een ongelukkig toeval wil, dat deze fragmenten (van het wambuis) zijn gevonden door twee verschil-

1. Dordrecht, Bleijenhoek/Rietdijk 1989: linker voorpand van leren wambuis. Foto ROB.

lende mensen, die beiden geen afstand van de vondst willen doen, zodat restauratie van het wambuis onmogelijk is. Een voorbeeld van hoe het niet moet in de amateur-archeologie”. Met een dergelijke uitspraak wordt mijns inziens onrecht gedaan aan de vinders, onder wie ROB-correspondent C. van der Esch uit Papendrecht. Met het hiernavolgende historische overzichtje wil ik proberen dit recht te zetten.

Het terrein waar de vondst is gedaan, het zogenaamde Bleijenhoek/Rietdijkgebied, was één van de vele potentiële opgravingsites die bij de stadsvernieuwingsoperatie in Dordrecht de afgelopen decennia zijn vrijgekomen voor archeologisch onderzoek. Zoals bekend mag worden verondersteld, beschikt Dordrecht helaas nog steeds niet over een gemeentelijk archeoloog. Tot voor kort verrichtte de ROB, in het kader van het urbanisatieproject, weliswaar een aantal geselecteerde grote opgravingen in de Dordtse binnenstad, maar van een vergelijkbare situatie met de steden die over een eigen dienst beschikken, kan geen sprake zijn. Veel interessante terreinen gaan door het ontbreken van een coherent lokaal beleid ongezien verloren. Hier ligt echter wel het werkterrein van het gilde van „schatgravers voor eigen portemonnee”. Immers, waardevolle zaken zijn er genoeg te vinden. Het is louter aan de inzet van een klein groepje goedwillende amateurs te danken, dat het soms mogelijk is een klein aantal bijzondere vondsten voor het nageslacht te behouden of in ieder geval te documenteren voor ze in het antiekcircuit verdwijnen. Ook zijn het diezelfde amateurs, die vondsten met een geringere geldelijke, maar een hoge wetenschappelijke waarde onder vaak moeilijke omstandigheden weten te bergen. Van professionele kant was er geen belangstelling voor het terrein aan de Bleijenhoek/Rietdijk, ook al

2. Dordrecht, Bleijendoek/Rietdijk 1989: fragmenten van leren wambuis (schaal 1 : 5) en reconstructies (schaal 1 : 10). Tek. O. Goubitz, ROB.

omdat van het lokaal bestuur nauwelijks medewerking viel te verwachten. Door de bodemverontreiniging was een AWN-opgraving onmogelijk. Wat restte, was het doen van waarnemingen en het bergen van enig vondstmateriaal. Tijdens de afgraving kwamen resten van de middeleeuwse stadsmuur, een poortgebouw en een sluis tevoorschijn. Deze zijn zo goed mogelijk beschreven en gedocumenteerd. Een „echte” schatgraver vond het eerste fragment van het wambuis, maar had daar geen belangstelling voor en gaf de vondst aan de omstanders. De heer C. van der Esch wist later op dezelfde plaats nog enige andere stukken te bergen.

De delen van het wambuis zijn, net als een groot aantal andere vondsten van het terrein, overgebracht naar de ROB en daar door O. Goubitz geconserveerd en beschreven (zie afb. 1 en 2). Mij is niet bekend dat de vinders geen afstand van de vondst zouden willen doen. Integendeel, ik weet zeker, dat indien de vondst op een goede manier, bij voorkeur in Dordrecht zelf, geëxposeerd zou kunnen worden, de vinders bereid zijn het wambuis ter beschikking te stellen. Helaas is de belangstelling

in Dordrecht voor het eigen archeologisch erfgoed niet al te groot. Overigens was het wambuis niet compleet (zie afb. 2) en zou volledige restauratie zeer kostbaar worden, zo was onze inschatting. Dus waarom zou de vondst moeten worden afgestaan? Het gaat om een toevalsvondst, niet afkomstig uit een opgraving, die op de juiste manier is aangemeld en gedocumenteerd. Voor hoeveel procent van de detectorvondsten kunnen we dat tegenwoordig bijvoorbeeld nog zeggen? Het was voor de betrokkenen op z'n minst nogal wrang om in het feestnummer van het eigen verenigingsblad te moeten lezen dat zij verkeerd hadden gedaan.

Voorbeelden hoe het (echt) niet moet, zijn er genoeg te vinden in de Nederlandse archeologie. Laten we daarom niet proberen de verkeerde personen aan de schandpaal te nagelen. In het ontbreken van elke betrokkenheid van de Dordtse politiek bij het eigen bodemarchief schuilt archeologisch gezien een veel groter gevaar.

ROB, Kerkstraat 1,
3811 CV Amersfoort

Kort archeologisch nieuws

Jacobusbeeld in Den Bosch

Medewerkers van de Bossche gemeentelijke dienst Bouwhistorie en Archeologie hebben bij een opgraving in een oude kelder aan de Hooge Steenweg het beeld van St. Jacobus gevonden. Het ruim 60 cm hoge beeld is uitgevoerd in zandsteen en stamt uit omstreeks 1400. Het is een unieke vondst, zeker voor Den Bosch, waar geen complete stenen heiligenbeelden van voor de reformatie bewaard zijn gebleven.

De Limburger 4 februari 1992

Geen Romeinse muur in Voorburg

Het plan voor de reconstructie van een deel van de Romeinse stadsmuur in Voorburg, waarover wij eerder in Westerheem berichtten, gaat niet door. Bij nader inzien vindt het dorpsbestuur het plan voor de vijf meter hoge muur toch niet aantrekkelijk. Omwonenden hebben zich steeds

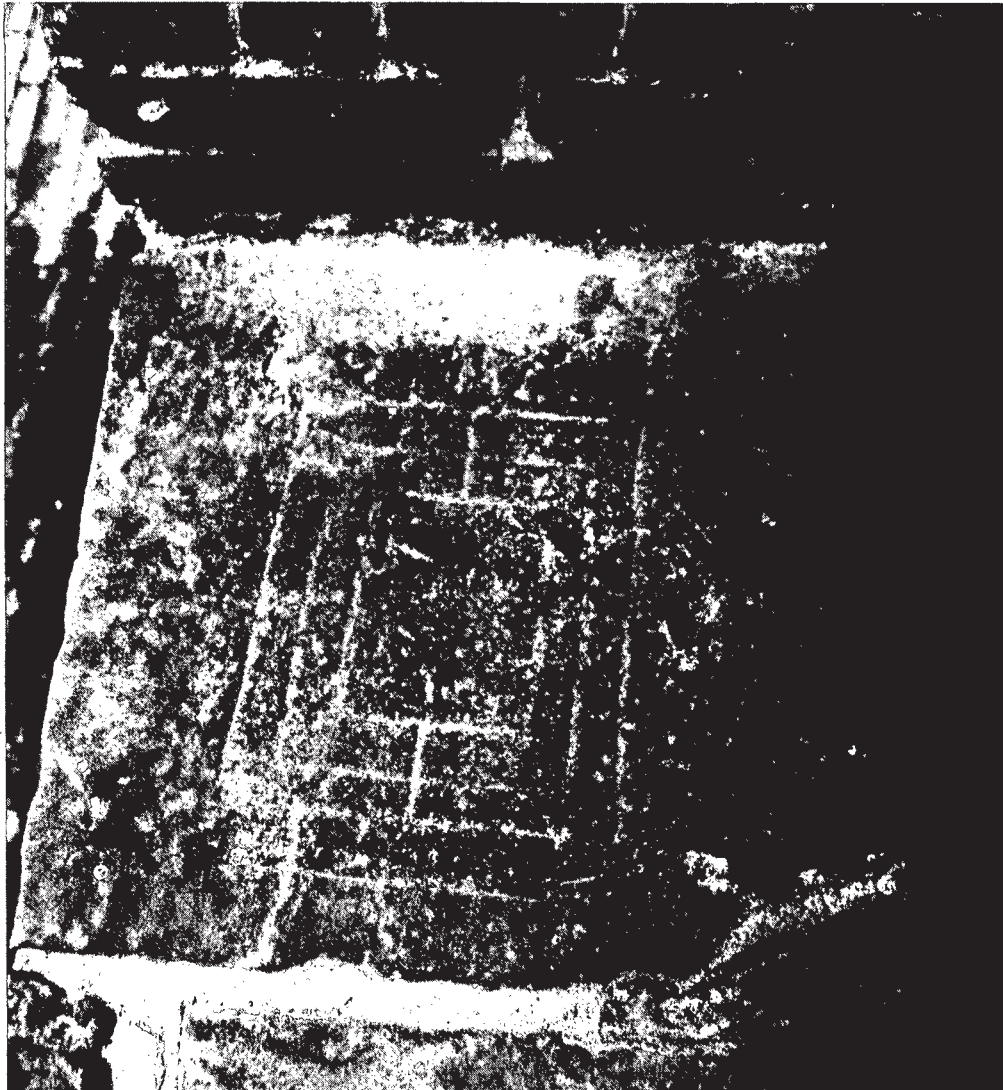
heftig verzet tegen de komst van de muur in hun wijk. Volgens burgemeester Eenhoorn van Voorburg speelt ook een rol dat een deel van Romeins Voorburg zal worden nagebouwd in het archeologisch themapark Archeon in Alphen aan den Rijn.

Haagsche Courant 7 februari 1992

Archeologische Arbeidspool opgericht

Sinds kort is onder de naam Stichting Archeologische Arbeidspool (ST.A.A.) een databestand opgezet, waarin gegevens zijn opgenomen van werkloze archeologen die bereid zijn op projectbasis te werken. De Joan Willems Stichting (ROB) heeft reeds toegezegd gebruik te willen maken van dit databestand en ook andere instanties zijn benaderd. ST.A.A. wil (jonge) archeologen in staat stellen hun werkervaring te verruimen, wil opdrachtgevers snel in contact

3. Tweemaal het speelbord van het molenspel, zoals dat als „grondspoor” werd aangetroffen in Utrecht. Eenmaal als tegelpatroon in de 14e-eeuwse plavuizenvloer die is opgegraven in huis Rozendaal aan de Oude Gracht, recht voor de uit carrés bestaande haardvloer tegen de wand. En de andere keer rechtstreeks ingehakt in een zandstenen plaat in een der boogopeningen van de kloostergang van Sint Marie. (tek. B. J. M. Klück; foto Fotodienst Gemeente Utrecht)

Enkele onderzoeksthema's uit de stadsarcheologie in Nederland

Het archeologische onderzoek in de Nederlandse steden kent langzamerhand vele gezichten. Om een indruk van de veelzijdigheid aan thema's te geven, leek het mij goed een aantal hier in zeer kort bestek weer te geven. Ik gebruik daarvoor een

gedeelte uit een voordracht die ik enige tijd geleden in de jaarlijkse vergadering van de vereniging van Landesarchäologen van Duitsland mocht houden¹¹.

Laten we eerst eens kijken naar de landschappelijke achtergrond van steden en de effecten daarvan op de nederzettingsgeschiedenis. Mooie voorbeelden van stads-

archeologisch onderzoek met dit thema vinden we in de veenontginningsgebieden van West-Nederland. Steden als Dordrecht, Amsterdam en Rotterdam blijken dan dezelfde ontwikkeling doorgemaakt te hebben van een langgerekt kolonistendorp langs een veenstroom naar een op een wijd gebied gerichte stedelijke woonkern. Uit een veelvoud van opgravingen kon aange- toond worden dat die overgang in Dordrecht in de 12e/13e eeuw had plaatsge- vonden, in Amsterdam in de 13e/14e eeuw en in Rotterdam in de 14e/15e eeuw¹².

Binnen hetzelfde kader valt het onderzoek naar de historische topografie van de stad Groningen. Hier heeft een lange reeks van opgravingen en vondsten een sterk op de archeologie gebaseerd inzicht gegeven in de stadsplattegrond, in de aard en de ligging van onderdelen als huizen en grondbezit daarbinnen, in de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting in totali- teit, in de bouw en de periodisering van de kerken, in de verdeling van de economische bedrijvigheid over de stad. Zo men ziet een veelkleurig palet, waarin de ontwikkeling

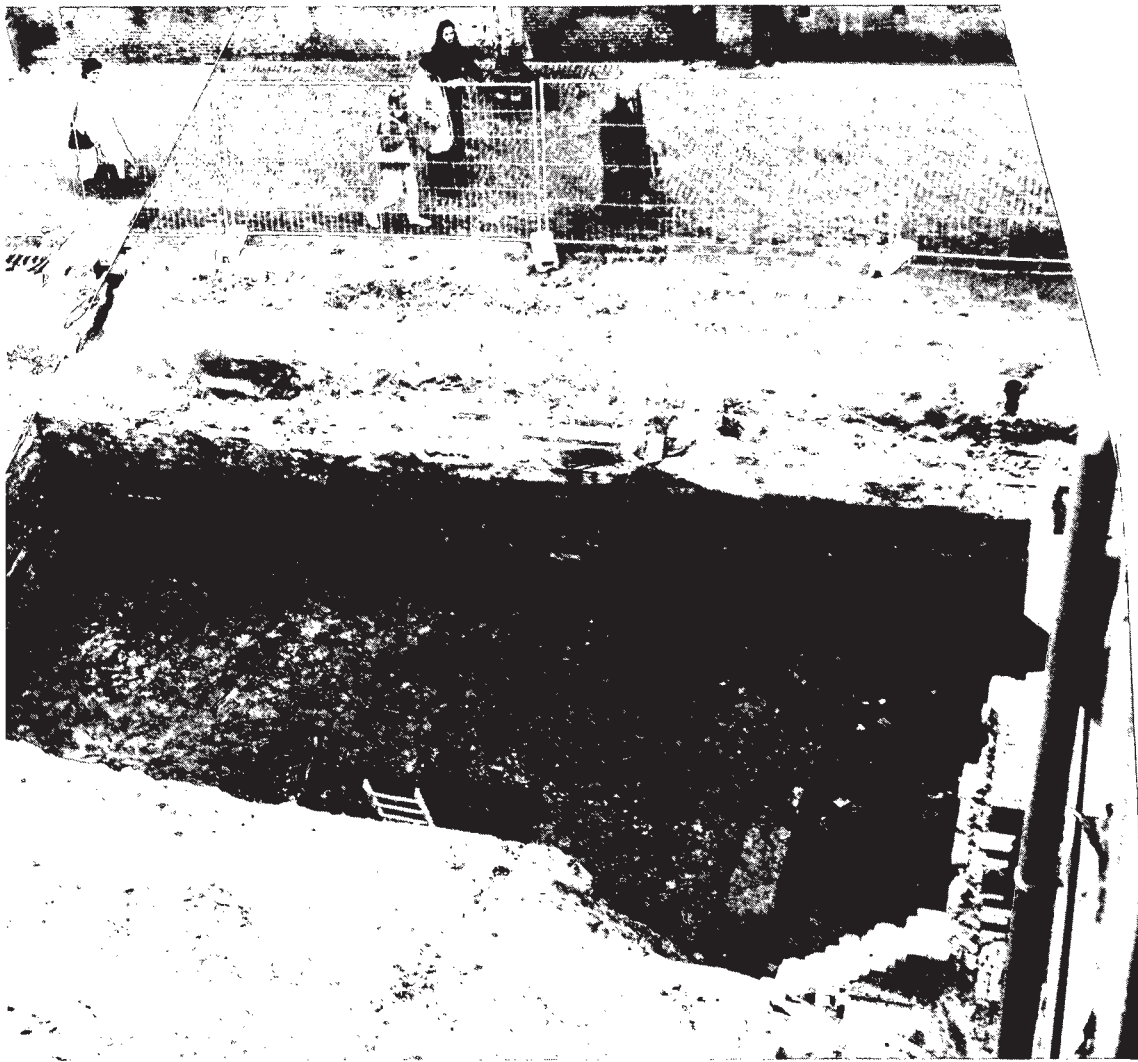
4. Dordrecht: in een serie van opgravingen vanaf de Wijnstraat (uiterst rechts) kon het zeer grote huis Scharlaken worden vrijgelegd en onderzocht. In de jongste van de twee hoofdbouwfases uit omstreeks

van een aanvankelijk agrarisch getint steunpunt van de Utrechtse bisschoppen in het uiterste noorden (11e eeuw) tot een het ganse Ommeland overheersende zelfstandige stad (vanaf de 13e eeuw) zich aftekent¹³.

Als we spreken over topografie richt de aandacht zich ook op de micro-structuur van stratenpatroon en percelering in de stad. In Dordrecht is bijvoorbeeld uit de talrijke opgravingen het beeld naar voren gekomen van een geleidelijk optredende

verandering van een landelijke, vrij ruime strokenverkaveling naar een meer stedelijke indeling met steeds kleinere onderverdelingen en tenslotte de overgang naar een fijnmazige blokverkaveling¹⁴.

Die ontwikkeling, uit het landelijke naar het stedelijke, komt in een land als het onze, waar oudere stedelijke tradities nagenoeg ontbreken en waar het begrip stad bijna volledig uit een agrarische achtergrond voortgekomen is, bij vele aspecten

1360 (= boven de muur met de lampnissen) werd achter het huis een gang gemaakt die leidde naar een toren op het achtererf (uiterst links). (foto-montage ROB)

van het stadsarcheologisch onderzoek naar voren¹⁵. Apart noem ik hier het onderzoek van individuele huizen. Het gaat dan niet alleen om de technische en constructieve gegevens¹⁶, maar vooral ook om de genoemde verandering van karakter. Zo zijn in het veengebied ten noorden van Amsterdam bij Assendelft eenvoudige houten woningen van de eerste kolonisten uit de 12e eeuw opgegraven, die een opvallende gelijkenis vertoonden met de vroegste huizen uit Amsterdam zelf. Later (13e tot eerste helft 14e eeuw) komen in deze stad, maar ook elders, bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, huizen met funderingen van baksteen en een houten opbouw met muurstijlen tot stand. Nog later gaat men over op een volledige bouw in baksteen¹⁷. Natuursteen daarentegen lijkt van het begin af aan een kenmerkend stedelijk bouw materiaal bij de huizenbouw geweest te zijn. Voorbeelden vindt men in steden die al vroeg een stedelijk karakter hadden, zoals Deventer, Nijmegen en Maastricht. De beste resultaten op het gebied van het huizenonderzoek worden evenwel daar behaald waar de beide disciplines archeologie en bouwhistorie geïntegreerd samenwerken. In ons land is het onderzoek in de steden Utrecht en 's-Hertogenbosch in dit opzicht toonaangevend¹⁸.

Een volgend interessant onderwerp van studie is wat men de natuurwetenschappelijke infrastructuur van de stad zou kunnen noemen. Daaronder vallen voeding, watervoorziening en afvalverwerking. Door de snel toegenomen concentratie van stadsbewoners tijdens de late middeleeuwen ontstond op deze gebieden een patroon dat duidelijk afstak bij het platteland. De archeologische sporen daarvan vinden we onder meer terug in de veelvuldig voorkomende afvallagen, water- en beerputten. Het zijn deze verschijnselen die door hun vondstenrijkdom vaak het eerst opvallen¹⁹ en die, speciaal in onze stadscentra, meer dan eens tot onoordeelkundige plunderactiviteiten aanleiding geven. Vele AWN-leden kunnen daarover vermoedelijk droeve verhalen vertellen, maar daarover gaat het nu niet. De genoemde lagen en putten

bevatten namelijk ook veel macro- en microresten van de voeding in de vorm van zaden, vruchten en botmateriaal. De archeobotanie en de archeozoölogie hebben voor veel steden uit de analyse daarvan belangwekkende gegevens aangaande het voedselpatroon kunnen herleiden²⁰. Het onderzoek naar de afvalverwerking als zodanig - mogen we het archeo-milieu-kunde noemen? - moet echter nog beginnen.

Ambachtelijke bedrijvigheid en handel, ons volgend thema, worden vanouds met archeologische vondsten in verband gebracht. Het is waar, uit verschillende steden zijn vondsten bekend die wijzen op de verwerking van hout, hoorn, been, leer en ijzer. Maar bovenaan in de archeologische reeks van stedelijke ambachten staat toch wel de pottenbakkerij, zowel gerekend naar de afvalhopen en misbaksels die her en der opduiken, als, in mindere mate, naar de vondst van de ovens zelf. Zo is nu productie van keramiek in de 13e eeuw bekend uit de steden Aardenburg, Breda, Haarlem en Leiden, in de 14e eeuw uit Delft en Utrecht, in de 15e eeuw uit Bergen op Zoom en wederom Utrecht en Haarlem. Tot de productieplaatsen uit de eeuwen daarna die intensief archeologisch onderzocht zijn, vallen te rekenen opnieuw Bergen op Zoom en Haarlem, maar nu ook Gennep²¹. Een interessant detail in het geval van 15e-eeuws Haarlem is dat het dan gaat om een tweede produktiegang van oorspronkelijk uit Siegburg geïmporteerd steengoed, dat er van een groene glazuurlaag werd voorzien²². De steengoedprodukten uit Siegburg en de andere grote centra in het Rijnland (Langerwehe, Raeren, Keulen, Frechen, etc.) vormen tezamen verreweg de grootste groep van importkeramiek in veel Nederlandse steden vanaf de late middeleeuwen tot ver na de Gouden Eeuw. Men mag er de afspiegeling van het belang van de Rijnhandel in zien, al is keramiek natuurlijk altijd een handelsprodukt van beperkt economisch belang gebleven. Niettemin is bijvoorbeeld de zeer grote en gevarieerde hoeveelheid aan steengoedvondsten in Dordrecht, dat sedert de 13e eeuw cen-

traal punt van de Rijnhandel in de Westnederlandse delta was, opvallend. Dat deze stad voor dit specifieke produkt ook een regionale marktfunctie vervulde, komt onder meer tot uiting in de veelal slechte kwaliteit van de ter plaatse opgegraven stukken: dit zijn de gedeukte en gescheurde tweedehands kneusjes, die op de thuismarkt gebleven zijn. De stadsarcheologie draagt zo een gegeven aan voor de handel op verre afstand en dichtbij, waarbij de eerste nauwelijks en de tweede geheel niet in de geschreven bronnen voorkomt²³.

De stadsarcheologie is ook in staat meer contour te brengen in de sociale geleding van een stad, geplaatst in een historisch perspectief. Een recent voorbeeld daarvan is de analyse van een reeks van opgravingen in de Benedenstad van Nijmegen, gevolgd door een integratie met gegevens uit geschreven bronnen. Zo werd het mogelijk voor een vastgestelde periode, de 15e en vroege 16e eeuw, de bewoners met hun beroepen in een aantal opgegraven huizen langs twee straten precies te localiseren, alsmede welke veranderingen daar in die periode plaatsgrepen²⁴.

We zijn hiermee de middeleeuwse stadsbewoner wel zeer dicht op de huid gekomen. Het laatste thema, dat ik evenwel alleen maar aan wil stippen, speelt zich ook af in deze sfeer: ik bedoel het dagelijks leven. Het is duidelijk dat dit zo'n veelomvattend onderwerp is, dat van enige serieuze behandeling in dit globale overzicht geen sprake kan zijn. Ik heb daarom gekozen voor één uitzonderlijke vondst, die het geheel van het dagelijks leven als het ware moet symboliseren. In Utrecht is namelijk in het patroon van een opgegraven tegelvloer voor de haard in een 14e-eeuws huis het speelbord voor het zogenaamde molenspel herkend. Ook elders in de Domstad speelde men dit spel, zoals blijkt uit hetzelfde speelbord, maar nu ingehakt in een zandstenen plaat van de kloostergang van Sint Marie²⁵. Dit molenspel geeft iets weer van de vrijetijdsbeleving van de middeleeuwse stadsbewoner. De vondst vormt in zekere zin ook een brug terug vanuit het verleden naar die specifieke eigentijdse

vorm van vrijetijdsbesteding die amateurarcheologie heet. In het verlengde daarvan ligt het voor de hand na te gaan of en, zo ja, welke bijdrage de AWN aan de huidige en toekomstige stadsarcheologie van Nederland kan leveren.

De AWN in de stad van de toekomst

In de voorbije decennia is binnen de stadsarcheologie van Nederland veel veranderd. Het was van eminent belang dat de acceptatie van deze bijzondere vorm van archeologie sterk gegroeid is. Dat kan men op verschillende gebieden constateren: bij de organisatie, in de methodiek en ook in de wetgeving. En het heeft zijn invloed gehad op de bijdrage die de AWN en de amateurarcheologie in het algemeen hebben kunnen leveren.

Wanneer we het gehele veld nu overzien, dan valt, vergeleken met het pionierachtige begin uit de vijftiger en vroege zestiger jaren, de toename aan professionalisering op. Stadsarcheologen, programma's van onderzoek, speciale exposities en publicaties en, aarzelend nog, een begin van toegepaste monumentenzorg. Wie had dat dertig jaar geleden kunnen bevroeden, vertwijfeld staande in de zoveelste bouwput tussen zwiepende draglines en brullende laadschoppen om dit gegeven en dat gegeven nog vlug even vast te leggen. Daarbij kon de onderzoeker meer dan eens een beroep doen op plaatselijke hulptroepen uit de amateurarcheologie. Helse toestanden in de bouwput zijn thans gelukkig grotendeels verleden tijd, al komen zij hier en daar nog voor. Maar de eendrachtige samenwerking met amateurarcheologen is, even gelukkig, nog altijd springlevend. Nu leek daar een tijdlang de klad in te zijn gekomen. Bij de grote ontplooiing van de stadsarcheologie in de jaren zeventig en tachtig trad een zodanige schaalvergroting van het onderzoek op, dat de rol van de amateurarcheologie daarin vaak niet meer ondergebracht kon worden. Het leek er zelfs op dat de amateur op den duur uit de stad gebannen zou worden. Dat was, hoe onvermijdelijk het *toen* voor velen, ook voor mij, leek, wanneer ik er *nu* op terugzie,

een verkeerde ontwikkeling. Wellicht heeft het ook bijgedragen aan de terugloop van de stadsarcheologische publicaties in Westerheem die ik eerder noemde. Er is echter een kentering opgetreden en ik denk dat de amateur-archeologie in de stad van de jaren negentig nieuwe mogelijkheden heeft. Daarover enkele opmerkingen.

Het tijdperk van de grote binnenstadssaneringen en -reconstructies ligt achter ons. De huidige stedenbouwkundige ingrepen zijn beperkter en meer in overeenstemming met de organisch gegroeide structuur van de stad; zij zijn daardoor ook voor het archeologische detailonderzoek beter te beheersen. Een gevolg is tevens dat de grote opgravingen in het kader van boven-regionale onderzoeksthema's op de terugweg zijn. De organisatie van de stadsarcheologie in veel steden, daar waar gemeentelijke diensten, gemeentelijke commissies of plaatselijke onderzoeksgroepen zijn, is zo fijnvertakt geworden, dat op bijna iedere uitdaging tijdig ingesprongen kan worden. Dat daarbij amateur-archeologen regelmatig ingeschakeld worden, ligt geheel in de lijn.

Deze inschakeling is ook in indirecte zin voor de stadsarcheologie van belang en wel om twee redenen. De eerste is, dat door de deelname van plaatselijke onderzoekers de binding van de plaatselijke gemeenschap als geheel met het onderzoek zal groeien. Dit bevordert op zijn beurt de zorg voor een verantwoord beheer van het eigen stedelijke bodemarchief en daarmee ook van de stadsarcheologie in een ruimere betekenis. Ten tweede kunnen plaatselijke amateur-archeologen mijns inziens tevens een grotere bijdrage dan voorheen leveren aan de verdere integratie van de stadsarcheologie met neven-wetenschappen. Aangezien, zoals hierboven aan de orde kwam, de stadsarcheologie een historische archeologie bij uitstek is, denk ik daarbij in eerste instantie aan het verzamelen van gegevens uit de geschreven bronnen voor de lokale geschiedenis. In zekere zin lenen de grote hoeveelheden merendeels nog onontsloten stadsrekeningen, keuren, schepenacten, goederentransporten, notariële acten, enzo-

voorts, zich net zo goed voor „opgravingen”. Complementariteit en interdisciplinaire samenwerking, de sleutelbegrippen betreffende geschiedenis en archeologie waarover ik eerder sprak, kunnen langs die weg ook in de amateur-beoefening in de praktijk gebracht worden.

Wanneer ik nu terugkeer naar mijn in het begin gestelde vraag of de AWN ook een stadsarcheologische werkgemeenschap genoemd kan worden, dan is, hoop ik, duidelijk geworden dat ik die vraag bevestigend beantwoord. Het werk dat in de stad van de toekomst ligt te wachten, zal naar mijn verwachting eerder toe- dan afnemen. Voor zover het al niet gebeurd is, lijkt het mij dan ook verre van verkeerd wanneer de AWN weer de stad in gaat.

Noten

- 1 De tekst van dit artikel is een gewijzigde en uitgebreide versie van een voordracht tijdens de „Dag van de Nederlandse Amateur-Archeologie” ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN) op 26 oktober 1991 in kasteel Doornenburg.
- 2 Sarfatij 1976.
- 3 De voordracht werd gehouden door H. H. J. Lubberding, die met zijn mede-leden van de Afd. IJsseldelta-Vechtstreek veel onderzoek in Deventer heeft verricht. De heer Lubberding was zo vriendelijk mij zijn onuitgegeven tekst bij de voorbereiding van mijn verhaal ter beschikking te stellen.
- 4 In Van Regteren Altena e.a. 1985.
- 5 Noord-Nederland: Westerheem 43, 1985, aflevering 2/3 (Van Regteren Altena e.a. 1985); Haarlem: Westerheem 36, 1987, aflevering 4.
- 6 Sarfatij 1990a, p. 163-188.
- 7 Dit aantal is gebaseerd op verschillende criteria om een nederzetting stad te noemen. Zie hiervoor ook Van Es e.a. 1982, p. 15-17.
- 8 Voor zover er specifieke literatuur over amateur-archeologie is, betreft dit landelijke gebieden met als onderwerp bijna uitsluitend prehistorisch onderzoek. Voorbeelden zijn te vinden bij Clarke 1978, Bock 1986 en Tempel 1988.
- 9 Het is ondoenlijk en ook niet zozeer op zijn plaats dit hier met uitgebreide literatuuropgaven te staven. Geïnteresseerden kunnen wat dit betreft in algemene zin terecht bij de literatuuropgave in Sarfatij 1990a en het uitgebreide noten-apparaat in Verhaeghe 1990.

- Voorts raadplege men speciaal voor de Nederlandse literatuur uit de jaren 1945-1975 Besteman & Sarfatij 1977 en uit de jaren 1976-1987 Smink 1990.
- 10 Ik volg hier in grote lijnen de voortreffelijke uiteenzetting die F. Verhaeghe (1990) onlangs gegeven heeft. De begrippen „complementariteit” en „interdisciplinaire samenwerking” zijn ook daaraan ontleend.
  - 11 Als onderdeel van de jaarvergadering van het „Verband der Landesarchäologen in der Bundesrepublik Deutschland” vond op 6 juni 1991 te Hamburg-Harburg een eendaags colloquium over stadsarcheologie plaats. Nederland mocht daarbij „het buitenland” vertegenwoordigen; de in dat kader gehouden voordracht zal verschijnen onder de titel „Stadtarchäologie in den Niederlanden - Konzeption und Umsetzung”.
  - 12 Dordrecht: Sarfatij 1990b en Sarfatij 1990c; Amsterdam: Baart 1984 en Baart 1990; Rotterdam: Guiran 1989 en Guiran 1990.
  - 13 Boersma 1985, Boersma 1990 en diverse bijdragen in: Boersma e.a. 1990.
  - 14 Sarfatij 1990c.
  - 15 Sarfatij 1990d.
  - 16 Verschillende bijdragen in de onlangs verschenen bundel *Hausbau in den Niederlanden* (Hausbau 1990) zijn gewijd aan gezamenlijke projecten van bouwhistorici en archeologen.
  - 17 Assendelft: Besteman & Guiran 1987; Amsterdam: Baart 1984; 's-Hertogenbosch: Janssen & Treling 1990.
  - 18 De gemeentelijke afdelingen Bouwhistorie en Archeologie zijn in deze steden in één centrum samengebracht. De resultaten van het onderzoek worden gezamenlijk gepubliceerd in resp. de *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht* (1981-) en de *Kroniek van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch* (1988-).
  - 19 Men zie bijvoorbeeld de recente publicaties van beerput-inhouden uit Kampen (Clevis & Smit 1990), Nijmegen (Thijssen 1991) en Deventer (Clevis & Kottman 1989).
  - 20 Een recent overzicht van wat er op dit terrein bereikt is bij Groenman-van Waateringe & Van Wijngaarden-Bakker 1990.
  - 21 Een overzicht van de middeleeuwse keramiek-productie in Nederland bij Janssen 1983. Voor de specifieke produktie in de genoemde steden: Aardenburg - Trimpe Burger 1962-1963; Bergen op Zoom - Groeneweg 1985-1989; Breda - ongepubliceerd; Gennep - Mars 1991; Haarlem - Schimmer 1979, Van der Leeuw 1979, Poldermans 1990; Leiden - Land 1983; Delft - Van Haaf-ten 1987; Utrecht - Bruijn 1979, Pot & De Groot 1989.
  - 22 Bodemvondst 1989 die in *Haarlems Bodemonderzoek* gepubliceerd zal worden; zie ook Poldermans 1990, p. 129.
  - 23 Vgl. Sarfatij 1972, p. 664 e.v.
  - 24 Clevis 1988 (spec. p. 439-486).
  - 25 Hoekstra & Klück 1990, p. 120-121.

Literatuur

- Baart, J. M., 1984. De ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. In: M. Jonker e.a. (red.), *Van stadskern tot stadsgewest; stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam*. Hilversum, p. 15-35.
- Baart, J. M., 1990. Amsterdam, gewestelijke stad in de middeleeuwen, wereldstad in de Gouden Eeuw. In: Sarfatij 1990a, p. 152-162.
- Besteman, J. C. & A. J. Guiran, 1983. Het middeleeuws-archeologisch onderzoek in Assendelft; een vroege veenontginning in middeleeuws Kennemerland. *Westerheem* 32, p. 144-176.
- Besteman, J. C. & H. Sarfatij, 1977. Bibliographie zur Archäologie des Mittelalters in den Niederlanden 1945 bis 1975. *Zeitschrift für die Archäologie des Mittelalters* 5, p. 163-233.
- Besteman, J. C. e.a. (red.), 1990. *Medieval archaeology in the Netherlands; Fs. H. H. van Regteren Altena*. Assen/Maastricht (Studies in Prae- en Protohistorie 4).
- H. Bock, 1986. Schülerarbeitsgemeinschaften und Bodendenkmalpflege in der nordwestlichen Altmark. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 69, p. 283-293.
- Boersma, J. W., 1985. De oorsprong van de stad Groningen in archeologisch perspectief. *Westerheem* 34, p. 79-98.
- Boersma, J. W., 1990. Groningen, van Drents dorp tot stad in Ommeland. In: Sarfatij 1990a, p. 61-65.
- Boersma, J. W. & J. F. J. van den Broek & G. J. D. Offerman (red.), 1990. *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum.
- Bruijn, A., 1979. *Pottersvuren langs de Veicht; aardewerk rond 1400 uit Utrecht*. Rotterdam (Rotterdam Papers 3).
- Clarke, D. V., 1978. Excavation and volunteers: a cautionary tale. *World archaeology* 10, 1978, p. 63-70.
- Clevis, H. H. C. C., 1988. Nijmegen: Investigations into the historical topography and development of the Lower Town between 1300 and 1500; Part II. *Berichten ROB* 38, p. 431-549.
- Clevis, H. & J. Kottman, 1989. *Weggegooid en teruggevonden; aardewerk uit Deventer vondst-complexen 1375-1750*. Kampen.

- Clevis, H. & M. Smit, 1990. *Verschoolen in vuil; archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. Kampen.
- Es, W. A. van, e.a. (red.), 1982. *Het bodemarchief bedreigd; archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*. Amersfoort/'s-Gravenhage.
- Genèse etc./Ontstaan enz. 1990. *La genèse et les premiers siècles des villes médiévales dans les Pays-Bas Méridionaux; un problème archéologique et historique/Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden; een archeologisch en historisch probleem*. Brussel (Crédit Communal/Gemeentekrediet, Collection Histoire, série in-8°, no. 83/Historische uitgaven, reeks in-8°, nr. 83).
- Groeneweg, G. C., 1985-1989. Bergen op Zooms aardewerk I-V. *Westerheem* 34, p. 11-24, 259-268; 36, 213-226, 37, 258-280; 38, 274-286.
- Groenman-van Waateringe, W. & L. H. van Wijngaarden- Bakker, 1990. Medieval archaeology and environmental research in the Netherlands. In: Besteman e.a., 1990, p. 283-297.
- Guiran, A. J., 1989. Sporen door het verleden; archeologisch onderzoek tijdens de aanleg van de Willemspoortunnel door Rotterdam. *Westerheem* 38, p. 265-273.
- Guiran, A. J., 1990. Rotterdam, archeologie in een door oorlog verwoeste stadskern. In: Sarfatij 1990a, p. 145-147.
- Haaften, C. J. van, 1987. *Nieuwe Langendijk Delft; bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van de panden 22 t/m 28*. Delft (3 dln.).
- Hausbau 1990. *Hausbau in den Niederlanden/ Bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland*. Marburg (Jahrbuch für Hausforschung, Bd. 39).
- Hoekstra, T. J. & B. J. M. Klück, 1990. Utrecht, archeologie en bouwhistorie in een bischopsstad. In: Sarfatij 1990a, p. 112-122.
- Janssen, H. L., 1983. Later medieval pottery production in the Netherlands. In: P. Davey & R. Hodges (Hrsg.), *Ceramics and trade*. Sheffield, p. 121-185.
- Janssen, H. L. & J. R. Treling, 1990. 's-Hertogenbosch, een groeistad uit de late middeleeuwen, circa 1150-1350. In: Sarfatij 1990a, p. 86-98.
- Land, A. H., 1983. Laat dertiende-eeuws pottenbakkersafval uit Leiden. *Bodemonderzoek in Leiden* 6, jaarverslag 1983, p. 51-62.
- Leeuw, S. E. van der, 1979. De technologische aspecten van het aardewerk uit de Haarlemse oven. *Haarlems Bodemonderzoek* 10, p. 55-126.
- Mars, A., 1991. *Genneps aardewerk; een 18e-eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzocht*. Gennep.
- Poldermans, J. M., 1990. Haarlem, pottenbakkers in de stad. In: Sarfatij 1990a, p. 128-133.
- Pot, T. & H. L. de Groot, 1989. An analysis of rim fragments from 14th-century globular pots excavated in Utrecht. *Medieval ceramics* 13, p. 31-41.
- H. H. van Regteren Altena, F. J. Bakker, G. L. G. A. Kortekaas en H. J. Moltmaker (red.), 1985. Stadskernonderzoek in ontwikkeling. Groningen 1985 = *Westerheem* 43, afl. 2/3; daarin H. Sarfatij. Een stadsarcheologische preek tot besluit (p. 141-144).
- Sarfatij, H., 1972. Dordrecht; opgravingen in Hollands oudste stad. *Spiegel Historiae* 7, p. 620-629, 659-667.
- Sarfatij, H., 1976. De AWN in de provincie. *Westerheem* 25, p. 342-353.
- Sarfatij, H. (red.), 1990a. *Verborgene steden; stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam.
- Sarfatij, H., 1990b. Dordrecht, van streekdorp tot eerste stad van Holland. In: Sarfatij 1990a, p. 102-111.
- Sarfatij, H., 1990c. Die Veränderungen von Grundstücks- und Gebäudestrukturen in Dordrecht/ Niederlande von 1200 bis 1500. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 20, p. 149-156.
- Sarfatij, H., 1990d. Dutch towns in the formative period (1000-1400); the archaeology of settlement and building. In: Besteman e.a. 1990, p. 183-198.
- Schimmer, J., 1979. Een veertiende-eeuwse pottenbakkersoven in de Haarlemse binnenstad. *Haarlems Bodemonderzoek* 10, p. 7-53.
- Smink, E. H., 1990. Bibliography of Dutch medieval and post-medieval archaeology, 1976-1987. In: Besteman e.a. 1990, p. 325-379.
- Tempel, W.-D., 1988. Heimatforscher und Archäologie; Möglichkeiten ehrenamtlicher Mitarbeit. *Die Kunde*, n.F., 39, p. 139-144.
- Thijssen, J. (red.), 1991. *Tot de bodem uitgezocht; glas en ceramiek uit een beerput van de „Hof van Batenburg” te Nijmegen, 1375-1850*. Nijmegen.
- Trimpe Burger, J. A., 1962-1963. Ceramiek uit de bloeitijd van Aardenburg (13de en 14de eeuw). *Berichten ROB* 12-13, p. 495-548.
- Verhaeghe, F., 1990. Twee zijden van één verleden; Geschiedenis en archeologie: beschouwingen omtrent theorie, methode en praktijk. In: *Genèse/Ontstaan* 1990, p. 501-559.

ROB
Kerkstraat 1
3811 CV Amersfoort